

Het sleuteltje van het ‘sackhorologie’ van Michaelina Wautier (1614-1689). Een detail van een detail

Katlijne Van der Stighelen

Samenvatting

Michaelina Wautier poseert op haar *Zelfportret* (ca. 1650) met de attributen van de schilder, maar heeft ook een zakhorloge toegevoegd. Dit kleinood was in de zeventiende eeuw zeldzaam en kostbaar. In stillevens verschijnt het klokje als een vanitassymbool. De vraag is hoe het in de context van dit zelfportret kan worden geduid.

Abstract

In her self-portrait Michaelina Wautier (ca. 1650) shows herself to be an accomplished painter. She poses with the attributes of a painter, but has added a pocket watch. This was a precious object in the seventeenth century. In contemporary still lifes, the watch appears as a *vanitas* symbol. The question is how to interpret Wautier's accessory.

Op haar *Zelfportret* toont Michaelina Wautier (1613/1618-1898) zich als een volleurde schilderes (Van der Stighelen, 2018, p. 166-171) (Fig. 1). Wautier werd geboren in Mons, maar bouwde haar loopbaan uit in Brussel, waar ze rond 1650 actief was. Van haar hand is een dertigtal schilderijen bewaard. Het gaat om religieuze en mythologische taferelen, portretten, genretaferefen en bloemguirlandes. Haar veelzijdige oeuvre is uitzonderlijk door de uitdagende thematiek en de superieure picturale techniek. Hier zit ze kaarsrecht op een met rood leder beklede Spaanse stoel, haar lichaam in driekwart naar rechts gewend. De schilder heeft haar blik gericht op de toeschouwer die ze vrijmoedig in de ogen kijkt. Het licht valt in van links en beschijnt vooral haar gelaat, haar boezem en haar rechterhand. Naast haar staat een grote driepootezel waarop een doek is uitgestald. Op het canvas is een figuur met doodverf aangezet. Enkel de contouren zijn zichtbaar. In de rechterhand houdt ze voorzichtig een penseel vast waarmee ze bijna het doek aanraakt. Met de linkerhand omvat ze een palet evenals een bundel penselen en een schilderstok. De kamer waarin ze poseert is donker, enkel links achter haar duikt een stenen zuil met vier-

kant basement op. Dit zijn de geijkte ingrediënten van het vroegmoderne zelfportret, maar niets is wat het lijkt.

Fig. 1: *Michaelina Wautier*, Zelfportret, doek, 120 x 102 cm.
Privéverzameling, ca. 1650.

De schilder is geen man maar een vrouw. Er zijn meer zelfportretten van vrouwelijke schilders uit de zeventiende-eeuwse Nederlanden zoals, om er slechts twee te noemen, dat van Judith Leyster (1609-1660) in The National Gallery of Art (olieverf op doek, 74,6 x 65,1 cm) van ca. 1630/1633, waarop ze ook poseert naast een schildersezels en nonchalant met de rechterarm op de rug van haar stoel leunt, een penseel in de aanslag, terwijl ze met de andere hand een palet, een bussel penselen, een doekje en een schilderstok vasthoudt.¹ Of dat van Maria Schalcken in haar studio (olieverf op paneel, 44,1 x 34,3 cm) in het Museum of Fine Arts in Boston, waar ze – zittend voor haar ezel – over haar schouder heen kijkt naar de toeschouwer terwijl ze in de linkerhand palet, penselen en een schilderstok houdt.²

¹ <<https://www.nga.gov/collection/highlights/leyster-self-portrait.html>> [4 april 2024].

² <<https://collections.mfa.org/objects/549580/selfportrait-of-the-artist-in-her-studio>> [4 april 2024].

Zowel op het portret van Schalcken als dat van Wautier rust het schilderij op een houten tablet dat op zijn beurt wordt gestut door schragen. Maria Schalcken laat haar schilderstok op het tablet rusten en op een krijtje na is het leeg. Michaelina Wautier heeft op het horizontale plankje geen kunstenaarsmateriaal klaar gelegd om bij de hand te hebben, maar heeft ervoor gekozen om een zakhorloge uit te stallen. Het glazen dekseltje staat open en er zit een zijden lint aan, waaraan het sleuteltje hangt dat dient om het horloge op te winden. Het kleinood neemt op het grote doek nauwelijks plaats in, maar het voegt een wereld van betekenissen toe (Fig. 2).

Fig. 2: *Michaelina Wautier*; Zelfportret, doek, 120 x 102 cm.
Privéverzameling, ca. 1650, detail.

Het juweel op zich was een rareiteit, maar de aanwezigheid ervan op een (zelf)portret verwondert nog meer. In het midden van de zeventiende eeuw was het zakhorloge een exquis sieraad en enkel de *happy few* konden ermee pronken. Italiaanse bronnen uit de vroege zestiende eeuw vermelden zakhorloges, maar ook in Frankrijk werden vanaf 1550 kunstige horloges gemaakt (Challe & Fléchon, 2018, p. 39-67). Michael Nouwen was afkomstig uit de Nederlanden en werd rond 1600 een vermaard klokkenmaker in Londen, waar vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw de mooiste *pocket watches* werden geproduceerd (Fig. 3).

Fig. 3: *Michael Nouwen, Zakhorloge, verguld brons, New York, The Metropolitan Museum of Art, ca. 1610.*

Interessant in relatie tot Wautiers portret is dat ook de in Antwerpen actieve Clara Peeters een zelfportret toevoegde aan een *Vanitasstilleven*, waarop ze ostentatief een zakhorloge in de linkerhand houdt (Fig. 4).³

---

³ A. Vergara. (2016). *De kunst van Clara Peeters*, tentoonstellingscat., Snijders&Rockoxhuis, Antwerpen – Museo Nacional del Prado, Madrid, Antwerpen: Snijders&Rockoxhuis, p. 64. Rond 1675 schilderde ook een andere vrouwelijke kunstenaar, Maria van Oosterwijck, een *Bloemenstilleven* waarop allerlei symbolen zoals een doodshoofd en juwelen voorkomen die verwijzen naar de vergankelijkheid van het leven. Vooraan op de marmeren tafel prijkt een geopend zakhorloge. <<https://www.rijksmuseum.nl/nl/collectie/SK-A-5104>; <https://rkd.nl/images/68076>> [15 april 2024].

Fig. 4: Clara Peeters, Vanitasstillevens met Zelfportret, paneel, 37,2 x 50,2 cm, privéverzameling, ca. 1618.

Andere zelfportretten mét ‘horologie’ van kunstenaars uit de Nederlanden zijn niet bekend.⁴ Op het zelfportret van Peeters maakt het klokje deel uit van de vergankelijke overvloed aan juwelen en edelmetaal die op tafel is uitgespreid. Haar *Stilleven*s zijn niet anders dan hoogst bekoorlijke waarschuwingen tegen de ijdelheid des levens. Wat is de betekenis van het zakhorloge in het *Zelfportret* van Michaelina? Hier zijn geen andere verwijzingen naar de kortstondigheid van het aardse leven te ontdekken. Daarom is de draagwijdte van het schijnbaar argeloos neergelegde klokje veel groter. Haar schilderstok kruist het roze lint en het lijkt alsof ze hiermee het klokje tegenhoudt. Was het een nieuwe ervaring voor haar om haar ‘horologie’ van het spillegangtype te horen tikken? Was het ook voor haar een ‘Rad van onrust’, zoals Constantijn Huygens Sr. het uurwerk omschreef (Dekker, 2004, p. 27)? Is het anachronistisch om te veronderstellen dat een vroegmoderne ontwikkelde vrouw aan ‘time-management’ deed? Een blik in Margaret Cavendish’ *Philosophical letters* uit 1664 illustreert dat deze geniale filosofe heel bewuste keuzes maakte wanneer het om tijdsbesteding gaat: ‘[...] wherefore I do not repent that I spent not my

⁴ Op het *Vanitasstillevens met zelfportret* van Pieter Claesz. (Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum) van ca. 1628 komt ook een klokje voor, maar de context is verschillend. Zie: Challe & Fléchon, 2018, p. 52-53.

time in Learning, for I consider, it is better to write wittily then learnedly' (Cavendish, 1664, voorwoord, ongenummerd). En waarom lacht een niet-geïdentificeerde vrouw op een in 1663 gedateerd portret van Pieter Nason zo geheimzinnig terwijl ze haar kostbare opengeklapte zakhorloge laat zien (Fig. 5)?

Fig. 5: Pieter Nason, Portret van een dame, doek, 87,3 x 68,5 cm, Baltimore, Walters Art Museum, 1663.

De echte revolutie in de tijdmeting kwam er pas in 1673. Toen publiceerde Christiaan Huygens, zoon van de dichter en secretaris van het Stadhouders hof Constantijn Huygens, in Parijs zijn *Horologium oscillatorium, siue De motu pendulorum*, een revolutionair traktaat over het 'slingeruurwerk' dat voor het eerst de tijd nauwkeurig zou aangeven (Huygens, 1673; Lamy, 2022, p. 63-88). In een familie waar schrijven zoveel was als ademen had men het over een *Pendule de poche* (Huygens, 1895, p. 426). In zijn dagboek vertelt Constantijn Jr. dat hij op 22 januari 1689 de Londense *horologiemaecker* Thomas Tompion⁵ bezocht, die hem een 'repeating pocketwatch liet sien' (Huygens, 1876, p. 66). Het is in bronnen van deze aard dat af en toe tot uiting komt hoe tijd werd ervaren (Dekker, 2008). Tijdens het schilderen wierp Michaelina ongetwijfeld nu en dan een blik op haar pendule en liet ze haar

⁵ Over hem, zie <<https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG80198>> [12 april 2024].

gedachten even gaan. De ene dag lonkte het klokje als een *memento mori*, de andere dag maakte het getik haar onrustig, en af en toe droomde ze ervan dat haar kunst de tijd zou overwinnen en dat ze dankzij haar zelfportret aanspraak zou kunnen maken op eeuwige roem. Het bengelende sleuteltje is een detail van een detail, maar opent vele deuren.

Over de auteur

Katlijne Van der Stighelen is emeritus Gewoon Hoogleraar aan de KU Leuven. Ze publiceerde over aspecten van de zeventiende-eeuwse Zuid-Nederlandse schilderkunst en over vroegmoderne vrouwelijke kunstenaars. In 2018 was ze curator van de eerste tentoonstelling over Michaelina Wautier.

Literatuurlijst

- Cavendish, M.** (1664). *Philosophical letters, or, Modest reflections upon some opinions in natural philosophy maintained by several famous and learned authors of this age, expressed by way of letters*, Londen [s.n.]. <<https://quod.lib.umich.edu/cgi/t/text/text-idx?c=eebo;idno=A53058.0001.001>> [10 april 2024].
- Challe, F. & Fléchon, D.** (2018). *The Beauty of Time*. Parijs: Flammarion.
- Dekker, R.** (2004). 'Tijd meten en dagboek schrijven in de Zeventiende Eeuw. De relatie tussen innovatie in techniek en cultuur bij Constantijn junior en Christiaan Huygens.' *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 1/4: 23-39.
- Dekker, R.** (2008). 'Watches, Diary Writing and the Search for Self-Knowledge in the Seventeenth-Century.' In Smith, P.H. & Schmidt, B. (red.). *Making Knowledge in Early Modern Europe: Practices, Objects, and Texts, 1400-1800*. Chicago: Chicago University Press, pp. 127-142.
- Dekker, R.** (2013). *Family, Culture and Society in the Diary of Constantijn Huygens Jr, Secretary to Stadholder-King William of Orange, Egodocuments and History Series*. Leiden: Brill.
- Huygens, Chr.** (1673). Chr. Hugenii Zulichemii. *Horologium oscillatorium, siue De motu pendulorum ad horologia aptato demonstrationes geometricae*. Parijs: F. Muguet.
- Huygens, Chr.** (red. Bosscha, J. jr.) (1895). *Oeuvres complètes. Tome VI. Correspondance 1666-1669*, Den Haag: Martinus Nijhoff. <<https://quod.lib.umich.edu/cgi/t/text/text-idx?c=eebo;idno=A53058.0001.001>> [10 april 2024].
- Huygens, C. Jr.** (1876). *Journal van 21 oktober 1688 tot 2 september 1696*, 1, Utrecht: Kemink & Zoon. <https://www.dbnl.org/tekst/huyg007jour02_01/huyg007jour02_01_0007.php?q=sackhorologie%20,%20dat%20de%20ueren%20en%20quartieren#hl1> [4 april 2024].

- Lamy, J.** (2022). 'L'horloge de Christiaan Huygens, un instrument générique?' *Artefact. Technique, Histoire et Sciences humaines*, 17: 63-88.
- Van der Stighelen, K.** (red.) (2018). *Michaelina Wautier 1604-1689. Triomf van een vergeten talent*. Tentoonstellingscat. Rubenshuis-MAS Antwerpen: BAI.
- Vergara, A.** (red.) (2016). *De kunst van Clara Peeters*, tentoonstellingscat. Antwerpen Snijders & Rockoxhuis, Antwerpen: Museo Nacional del Prado, Madrid-Antwerpen: Snijders & Rockoxhuis.